

Исаков Б.Б.

КӨЧМӨНДҮК ТҮШҮНҮГҮ

Исаков Б.Б.

ПОНЯТИЕ «КОЧЕВНИЧЕСТВО»

B.B. Isakov

THE PERCEPTION OF NOMADIC PASTORALISM

УДК: 397

Бул макала Кыргыз көчмөн дооруна басым жасап, «адамдар, көчмөндүктү жаныбарлардан үйрөнүшкөн» деген пикирди колдойт. Бул пикирди колдоо менен бирге, көчмөндүк практикасынын адамзат, табият, мейкиндик жана айбанат арасында калыптанган “төрт бурчтуу мамиленин” натыйжасында келип чыкканын анализдөөгө аракет кылат.

Негизги сөздөр: адамзат, табият, мейкиндик жана айбанат.

Эта статья фокусируется на кыргызскую кочевую эпоху и поддерживает идею о том, что люди учились сезонному перекочеванию из жизни животных. При этом, оно старается проанализировать, как кочевая сезонная практика образовалась в результате ‘прямоугольного отношения’ или взаимодействие человека с природой, пространством и животным.

Ключевые слова: человек, природа, животные, пространство.

This article emphasis on the Pre-Soviet Kyrgyz nomadism and supports the idea that ‘people learnt the practice of seasonal migration from animals’. Along with this opinion, it tries to analyze how the practice of nomadism occurred as the consequence of ‘rectangle relation’ which relates mankind, nature, space and animal.

Keywords: human, nature, animals, and space.

Көчмөндүктүн же көчмөн турмуштун келип чыгышы тууралуу маселеде көчмөндүктүн эң алгачкы доорлордо адамзат, табият, мейкиндик жана айбанат арасында калыптанган “төрт бурчтуу мамиленин” натыйжасында келип чыкса керек. Башкача айтканда, адамзат алгачкы доорлордо табият ичинде жашап, табияттын мүмкүнчүлүктөрүн аңдап билип, жашоо турмушун табиятка жараша калыптандырган. Эң кызыгы көчмөн турмуштун келип чыгышы деп аталган маселенин негизги идеясы «адамдар, көчмөндүктү жаныбарлардан үйрөнүшкөн» деген тыянак болуп эсептелет. Себеби жаныбарларга аңчылык кылып, алардан тамак-ашын камсыздаган адамдар, алардын мезгилге жараша (же аба-ырайынын суук тарта башташы менен куштардын башка жактарга учуп) кайдадыр ооп барып, күн жылый баштаган кезде кайра кайтып келишкенин баамдашкан жана бул абалга байкоо жүргүзүп отуруп, тамак-аш муктаждыгынан улам алар менен кошо барып келе башташкан.

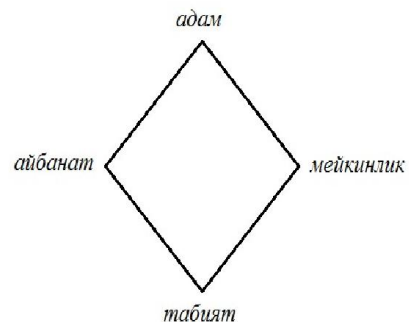
Адам жана көчмөн турмуш

Көчмөндөрдүн турмуш философиясы – бул табият. Табиятта өзгөрүү, алмашуу жана көчүү болбогондо көчмөн да көчмөк эмес. Көчмөн дайым

табият ылайыкташып, жер которот. 1860-жылдарда Орто Азияга келген Армениус Вамберри көчмөндөрдүн арасын кыдырып жашоо-турмуштарына көз салып жүрүп, бир улгайган кемпирден: «Эмнеге бир орунга отурбай көчүп-конуп жашайсынар?» деп сурайт. Кемпир: «Туурасын айтсам, ар дайым бир жерден жылбай отура бергидей, биз силердей жалкоо эмеспиз, молдом. Күн, ай жылдыз, суу жана башка жан-жаныбар кандай кыймыл ичинде өзгөрүп же көчүп турса, адам баласы да жаны бар экенин сезген акыркы убакка чейин, кыймыл аракеттин үстүндө болушу керек...» деп жооп берет. Армениус Вамберриге же отурукташкан, шаар маданиятында жашаган бирөөгө, көчмөн бир кемпирдин берген жөнөкөй жообу. Бирок, бул, номадист же көчмөндүк менен алектенген бардык илимпоздор үчүн терең мазмундуу жооп. Себеби алар «Көчмөндөр эмнеге көчөт? Алардын турмуштук философиясы эмне?» деген суроолорго жооп издеп келишет жана ар бири ар башка пикир айтат. Вамберриге жолуккан улгайган адам айткандай, көчмөндөр мал-жанына жайыт үчүн эмес, табият, күн, ай, жылдыздын өзгөрүп турганы үчүн көчүшөт. Турмуштук философиясы да ошол себептен табият. Табият өзгөрбөгөндө көчмөн көчмөк эмес.

Адам жана Табият

Көчмөндөр, табиятка эң жакын же анын ичинде жашап ага берилген элдер. Чөйрөсүн эс-акылы менен байкап, керектүү учурда артынан ээрчип, сырын издейт. Тапкандарын же колу жеткенди муктаждыгынан ча колдонот. Ашыкчасын ысырап деп албайт жана зыян келтирбейт [1]. Табият ичиндеги жандуунун баарына да ошондой эле кылдат жана кылган мамилеси бир. Себеби киши, жаныбар жана табият бири-бирин толуктап тураган кубулуштар катары билет. Бул мамиле, көчмөндүктүн өзөгү болгон, адам, жаныбар жана табият ортосунда келип чыккан «төрт бурчтуу мамилени» негизин калыптандырат.



Көчмөн турмуш адам, табият, жаныбарлар жана мейкиндик арасындагы төрт бурчтуу мамиленин өөрчүшүнөн келип чыккан. Көчмөн тууралуу маалыматы аз кээ бир окумуштуулар көчмөндүккө «артта калган», «тоо-ташта эптеп күн көргөн» деген көз менен карайт. Айрымдары айткандай, көчмөндөрдүн жашоо принциби «турмуш кыйынчылыктарынан өздөрүн эптеп куткарып жашоо» же «аман калуу үчүн күрөшүү» да эмес. Көчмөндөр, көпчүлүк учурда, жаратылыштын кээ бир жагдайларын өзүнө кызмат кылдырат. Жаратылыштын кээ бир начар жана күчсүз мыйзамдарын бузуп, өзүнө баш ийдирет. Сыры чечиле элек жерлерине же күчтүү мыйзамдарга туш келген кезде, жаратылыштын үстөмдүгүн кабыл алат, баш ийет, албетте анын да бир жолун тапканга чейин. Бирок дайым «жаратылыш менен болгон гармониясын» сактайт. *«Адам өмүрүндө жети булактын көзүн ачып, жети түп бак отургузушу керек»* дейт кыргыз көчмөндөрү. Бул ошол көчмөндүн табият менен таттуу мамиледе болуусу үчүн моюн сунуп кабыл алган мыйзамы. Анткени ал табият бар болгон учурга чейин өзүнүн да бар болоорун билет.

Көчмөндөр үчүн жаратылыш түгөнбөс булак. Булак эле эмес, анын ар түрдүү кубулуштары (сууктун келиши, кардын эриши, көк чөптүн чыгышы же айдын абалы) көчмөн үчүн чен-өлчөм, бирдик же убакыт өлчөөчү курал. Агын суу алардын көчүп-конууларына багыт берет, же жайлоо, кыштоолор арасы көчүп-конуу иштерин сууга карап багыттайт. «Манас» эпосундагы *«Суу башы сайын үйү бар, үй башы сайын бийи бар»* деген сөз көрсөтүп тургандай, көчмөн кыргыз суусу жок жерге конбойт.

Күндүн бир күндүк жүрүшү, кыргыз көчмөндүн сааты жана бир күндүк убактысы болсо, ай, бир айлык убактысын өлчөгөнгө курал. Жаңырган ай акырындап толоорун жана белгилүү бир убак келгенде кайра жаңыраарын эсепчилер эсебин алган. Илгери Соң-Көлгө жайлоого чыккан Ыман уулу Ырай аттуу бир эсепчи, жыл сүрүүнү жакшы өздөштүрүп, убакыттын эсебин алган. Эң кызыгы жылдарды, айларды сүрүштүрүп санап отуруп, ар үч жылда бирден «кошумча ай» 13-ай болуп кошулаарын билген. Бул айга ал ар дайым чыкпаган ай маанисинде *арсар ай* деген атты берген. Жыл сүрүүнү билген, жана жыл эсебин алган жергиликтүү эсепчилер, Ырайдын бул арсар айын өз алдынча сүрүштүрүп, акыры туура табышкан. Ошондо эл арасында, *«Ымандан Ырай чыкты, асмандан бир ай чыкты»* деген сөз калган [2]. Айрыкча, Кыргыз көчмөндөрү толгон ай көрүнсө, төмөнкү сөздөрдү күбүрөнүп, баш ийип салам беришет:

*Ай көрдүм,
Аман көрдүм,
Айдан аман, жылдан эсен чыгалы.*

Азыркы күнгө чейин жашы улуулар айга салам беришет. Жөн гана *ырымы бар* деп жооп берилет. Бул жерде ырым эмес, айдын «убакыт биримдиги катары колдонулушу» бар. Тактап айтканда айга

кыргыздар ар күнү көргөн сайын салам беришпейт. Толгон кезде гана токтоп, башын ийип салам берет. Салам бергенде, *«Ай көрдүм, аман көрдүм»* дегени толгон айды аман көргөнү эмес, бул жерде көчмөн кыргыз өзү айды аман-эсен көргөнүнө шүгүр кылып жатат. Себеби, ал билет өткөн толгон айдан бери 15 күн өткөнүн (себеби ар 15 күндө бир ай толуп турат) жана бул акыркы 15 күндүк өмүрүн аман-эсен жашап өткөргөнүн айдын толгонунан баамдап, «убакыт көрсөткүчү айга» *дагы бир толгон айды аман-эсен көрдүм (ошого шүгүр!)* деп тобо кылат жана *мындан ары да айдан аман, жылдан эсен чыгалы!»* деп каниет кылып ай менен учурашат.

Кыргыз көчмөндөрү кыштын алгачкы учкундарын жай ортолоп калган кезде байкайт. Эсепчи деп аталган жаратылыш кубулуштарын жакшы билген кишилер, бүгүнкү эсеп менен алганда август айынын ичиндеги бир түнү, саат 2 менен 5 арасында көктө чыгыштан батышты көздөй бир кызыл жарык учаарын байкашкан жана ага *сумбула* деген атты беришкен [3]. Сумбуланын учушу менен булак көзүндө эң алгачкы жука тоң же суук учкундарынын пайда болоорун байкап:

*Сумбула чыгып суз болот,
Булактын башы муз болот.*

деген. Бул сөздө көчмөн *«Кышка даярдан!»* деп өзүнө өзү кулак кагыш кылса да, бул сөз, көчмөндүн табият кубулуштарына жараша өз эсебин алганы жана ага жараша иш-аракетин уюштурганы жагынан терен мааниге ээ.

Адам жана айбанат

Адамзат менен айбанат ортосундагы гармония өтө бекем жана таң калаарлык даражада жакын. Балким аны өлчөө да мүмкүн эмес. Кыргыз көчмөн бул жакындыкты *«Ат адамдын канаты, ит адамдын кулагы»* деген эки гана сөз менен жеткире айтат. *«Атым-канатым, барчу жерге канаттай учуруп жеткирген ишеничтүү жаныбарым»* десе, *«Итим-кулагым, коркунунучту, душманды алыстан сезип, үрүп, коопсуздугумду сактаган кулагым, ишенимдүү жаныбарым»* дейт. Чокон Валихановдун кыргыздар арасын кыдырып жүрүп, кыргыздардын учурашканда *«Мал-жан аманбы?»* деп малды биринчи сурашат деп жазып кеткени да кээ бир учурда чындыкка жакын болуп кетет. Малды соёр алдында бата кылып, колу-бутун таңып, мууздоого келгенде, көчмөн кыргыз *«Сенде жазык жок, менде азык жок»* деп союула турган малдын кулагына шыбырайт, айбан да болсо андан кечирим сурайт. Мал да адамдын мындай мамилесин көз жаздымда калтырбайт [4]. Кыргыздын көк бөрү оюнунун карап көрсөк, үстүндөгү ээси энкейип жерден улакты энээрде, алдындагы аты белин ийет, керек болсо тизелеп берет. Ал эми, жаңы айдалган жерге үрөөн сээп жатканда, баба дыйкан уучтап алып жерге чачкан үрөөндөрүн ким үчүн эгип жатканын ырымдап: *-Бул курт-кумурскага! -Бул карып менен*

мискинге! -Бул бала-бакырама!» деп атаганы да кызык.

Адамзат чөйрөсү менен болгон гармонияны бузса, табиятка ашыкча зыян келтирсе, жаратылыш селин, жер титирөөсүн, кургакчылыгын жөнөтөт же бир жообун берет дейт кыргыз көчмөн түшүнүгүндө жана бул мамиле, көп жерде баса белгиленип көргөзүлөт [5]. Кожожаш кийик тукумун ашыкча кырганы үчүн адамзат менен айбанаттын ортосундагы мамилени одоно бузду жана натыйжада табият Кожожашты аскада калтырып жазалады. Ч. Айтматовдун романында бөлтүрүктөрдү уурдаганы үчүн, Таш чайнар атту карышкыр бир баланы көтөрүп кетти. Кыргыз түшүнүгүндө, адамдын кылган ишине айбан өз жообун берди.

Белгилүү *маңкурт* икаясы, адам-айбанат мамилесиндеги өзгөчө татаал форманы көргөзүп берет. Тактап айтканда төөнүн териси адам баласынын аң-сезимин биротоло алып койгонго жараарын көчмөндөр билишкен [6]. Көчмөн коомдор төөнүн терисинин анчалык терең сырын билбегенде, маңкурт тууралуу икая болбойт эле балким. Окуяда Калмактар Жоломандын башын устара менен таза кырып, жаңы союлган төөнүн терисин жигиттин башына кийгизген. Төөнүн териси кургаган сайын какчы-йып башты бекем кысып, натыйжада ал адам же киши эмес, же мал эмес бир маңкуртка айланган. Бул төөнүн терисинин өтө жаман бир максатта колдонулушу. Бул ыкма Манас эпосунда да төмөнкүчө берилген жери бар:

*Баланы колго алалы,
Башына шири кийгизип,
Маңкурт кылып салалы*

Төөнүн терисине байланышкан башка дагы бир болгон окуяга көнүл бурсак, Ысык-Көлдүк бир кыргыз жигит илгери калмактарга туткунга түшөт. Калмактар аны кыйнап өлтүрүү үчүн, жаңы союлган төөнүн терисине ороп, терини тигип, оозунан дем алганга бир аз жылчык калтырып, сыртка күнгө таштап коюшат. Күн ысыган сайын тери куушурулуп кургап, баланын жаны көзүнө көрүнөт. Бирок эртеси түн ичинде кызматкер кыздардын бири балага боору ооруп, бир чыны ысык эттин шорпосун алып келип теринин жылчыгынан балага ичирет. Ысык шорпого бала нымшып тердеп, баланын денесинен чыккан терден улам өтө ката элек тери жибип, ошондо бала терини айрып чыгып, түнү менен качып кеткен экен.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыздардын көчмөндүктү өздөштүрүүдө жетишкен өзгөчө табылгалары, жашоого болгон көз-караштары, айлана-чөйрөлөрүн таанып билүүлөрү *адам, табият, айбан жана мейкиндик* арасындагы тыгыз мамиленин туундусу экени да талашсыз чындык.

Адабияттар:

1. Айтбаев М.Т. *Историко-культурные связи киргизского и русского народов*. Ф. 1957
2. Ысак уулу Зарылбек (1948-), Нарын областы, Ак талаа району, Куртка айылы тургуну.
3. Багышбекова Жамалкан (1932-), Нарын областы, Ак талаа району, Куртка айылы тургуну.
4. Dyson, R, -Hudson, N, "Nomadic Pastoralism", *Annual Reviews of Anthropology*, 1980. 9: 15-61.
5. Фиельструп Ф.А. *Из обрядовой жизни киргизов начала XX века* / Отв. ред. Б.Х. Кармышева, С.С. Губаева; Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая.
6. Джумагулов А. *Семья и брак у киргизов Чуйской долины*. Ф. 1960.

Рецензент: к.и.н., и.о доцент Роза Абдыкулова